

ÜKS REIS, KAKS PÄEVIKUT

Anna Sophie ja Gustav Adolf Stackelbergi Euroopa-reisist 1797–1799

KAIRIT KAUR

Põnevad leiud

Kui otsisin oma doktoritööd „Luuletavad naised Eesti-, Liivi- ja Kuramaal, 1654–1800” (Kaur 2013) ettevalmistavas faasis Balti naiste tekste ajast enne 1800. aastat, sattusin huvitavale vihjele. XVIII sajandil Põltsamaal elanud saksa kunstnikule Gottlieb Weltéle pühendatud näituse kataloogis (vt Maarjamaa rokokoo 2007) mainis kunstiteadlane Dorothee von Hellermann Welté ühe õpilase, Sophie von Stackelbergi käsikirjalist reisi-päevikut aastatest 1797–1799, milles oli jäädvustatud mehe ja pojaga ette-voetud reis Saksamaale, Austriasse ja Šveitsi (Hellermann 2007: 80). Soovisin selle päevikuga ilmtingimata tutvuda.¹ Miks?

Esmapilgul ei peaks reisikiri XVIII sajandist nii väga tähelepanu äratama, neid ilmus tollal palju. XVIII sajand, eriti selle lõpukümnendid oli aeg, mil reisi-kirjandus saavutas suure populaarsuse – kui üldine raamatutoodang ajavahe-mikus 1770–1800 kahekordistus, siis trükitud reisikirjade hulk kasvas suisa viiekordseks (Frederiksen 2003: 148). See oli ka aeg, mil avalikkuse huviorbiiti sattus üha enam naine kui reisija. Saksakeelseid naiste reisimise kujutusi otsinud Wolfgang Griep ja Annegret Pelz leidsid ajavahemikust 1700–1810 enam kui 600 teksti. Tõsi, nad ei olnud valikukriteeriumides kuigi ranged, haarates oma bibliograafiasse laia valiku teoseid fiktiivsetest faktuaalseteni, robinsonaadidest reisikirjadeni, nii naistelt endilt kui ka meesautoritelt, nii originaalteoseid kui ka tõlkeid jne (Griep, Pelz 1995: 11). Ent Balti naiste reisi-kirju leiame väga vähe.

Esimeseks Balti reisikirjanikust naiseks võib pidada liivimaiste juurtega peterburlannat Anna Helena von Krooki (snd von Dietz, 1752–1834), kes lasi 1786. aastal Straßburgis trükkida „Ühe reisiva daami kirjad Šveitsist” (Krook 1786). Teos oli mõeldud vaid lähiringi sõpradele ja selle avalik levik ei olnud kavas. Privaatsust säilitada siiski ei suudetud. Saksa raamatuturul oli tekkinud nõudlus naiste reisikirjade järele – neelati välismaa naisautorite reisikirju ja vaid mõni aasta varem (tõepoolest alles 1780. aastatel!) olid trükki jõudnud, esimesed sakslastest naisautorite reisikirjad (Scheitler 1999: 42). 1787. aastal ilmus Krooki raamatukesest piraattrükk, mis tegi selle Šveitsi-kirjelduse laiemalt tuntuks (Gottzmann, Hörner 2007: 764).

Umbes samal ajal oli valmimas teinegi reisikiri ühe baltlanna sulest, mis jõudis trükki küll paar aastat hiljem. Kuramaalannalt Sophie Agnes Schwarzilt (snd Becker, 1754–1789) ilmus 1791. aastal Berliinis postuumselft „Ühe kuramaalanna kirju reisil läbi Saksamaa” (Schwarz 1791). See põhines

¹ Tänapäeval väga Welté kataloogi koostajat Anne Unterat, kes mulle lahkesti Dorothee von Hellermanni kontakti vahendas, ja Dorothee von Hellermanni, kes võimaldas mulle ligipääsu tema valduses olevale ärakirjale Sophie von Stackelbergi päevikust.

päevikul, mille ta oli tuntud Balti kirjanaise Elisa von der Recke reisisaattjana kirja pannud aastatel 1784–1786. Algne reisipäevik ilmus aga alles sajand hiljem (vt Karo, Geyer 1884). Sellega XVIII sajandil trükki jõudnud Balti naiste reisikirjad piirdusidki.

Seega on veel ühe Balti naise reisikirja tuvastamine ajast enne 1800. aastat siinse regiooni kontekstis märkimisväärne täiendus. Kuid ka saksa-keelset kultuuriruumi laiemalt silmas pidades ei ole see ilmselt tähtsusetu leid. Kuigi käsikirja jäänud naiste reisipäevikuid oli tõenäoliselt rohkem kui trükki jõudnud, oli naise reisikiri XVIII sajandi lõpul saksa kultuuriruumis veel haruldane. Oma teedrajavas uurimuses „Žanr ja sugu. Saksa naiste reisikirjeldused 1780–1850” loetleb Irmgard Scheitler vaid 20 saksa naiste trükis ilmunud reisikirja ajast enne aastat 1800 (Scheitler 1999: 42), kusjuures nii Krooki kui ka Schwarzi tekstid on nende hulka arvatud.

Sophie von Stackelbergi „Ühe reisi päevik” („Tagebuch einer Reise, 1797–1799”) trükis ilmunud ei ole, kuid see on levinud mitmes ära kirjas. Minu käsutuses on koopia Sophie von Stackelbergi väimehe John Frederic La Trobe'i järeltulija Leo von Wahli masinakirjalisest ära kirjast, mis valmis 1930. aastatel. Dorothee von Hellermann suutis oma taustauuringute käigus välja selgitada, et algne tekst hävis sõjatules Teise maailmasõja ajal Berliinis. Henning von Wistinghausenile on olnud kättesaadav üks selle päeviku Rootsis ringelnud ära kiri, mille aluseks oli väidetavasti Tallinna teatriloolasele Elisabeth von Rosenile kuulunud käsikiri (ei ole teada, kas originaal või ära kiri, vt Wistinghausen 1995, märkus 90).

Arvestades, et tollased naiste reisipäevikud olid haruldased, on juba ainuüksi selle päeviku säilimine suur õnn. Kuid seekord on juhtunud midagi veel haruldasemat ja paremat: sama reisi ajast on säilinud ka naise abikaasa, „Vabahärra Gustav von Stackelbergi päevik, 1798” („Tagebuch des Freiherrn Gustav von Stackelberg, 1798”), mida säilitatakse Eesti Ajalooarhiivis Tartus (EAA.1862.1.479). See võimaldab heita pilgu ühele ja samale reisile kahe inimese vaatevinklist ning arutleda, kas ja kuivõrd naine ja mees nägid reisil kogetut sarnaselt või erinevalt.

Meestereisid: Odüsseiast *grand tour*'ini

Kui tahta anda ülevaadet meeste reisikirjandusest, võiks selleks kuluda kõiteid. Meeste reisikirju on säilinud palju varasemast ajast, oluliselt rohkem ja järjepidevamalt kui naiste omi. Mees on olnud reisija aegade hämarusest saadik. Juba kaua enne „Odüsseia” kirjapanemist VII saj eKr kuulusid tema elu juurde jahi- ja sõjakäigud, kaubareisid, diplomaatilised missioonid, palverännakud, ajapikku lisandusid akadeemiline „hulkurlus” ning üha pikemad mere- ja sisemaaretked, mis viisid teda kodu(ranna)st avastus-, uurimis- ja ümbermaailmareisidele. Baltikumi suureks reisisajandiks võib pidada XIX sajandit. Nimetagem vaid tuntumaid baltisaksa uurimisreisijaid, nagu Otto von Kotzebue, Adam Johann von Krusenstern, Alexander Theodor von Middendorff, Ferdinand von Wrangell. Varauusaja ja ka siinse artikli kontekstis on huvitav eelkõige üks meeste reisimise vorm, mille tippajaks oli XVIII sajand. Selleks oli nn *grand tour*, suur ringreis ehk haridusreis, mis hakkas enam levima umbes 1660. aastatest alates. See oli noorte, esialgu põhiliselt aadli-soost meeste reis „peamistesse kultuurmaadesse” oma haridusele viimase lihvi

andmiseks. Mida aeg edasi, seda enam sooritas selliseid reise ka kodanlus. Eriti populaarne oli see Inglismaa ja põhjapoolsema Euroopa, ka Baltikumi ja Venemaa rahvaste ülemkihtide seas. Suur ringreis võeti ette klassikalise hariduse kinnistamiseks ja aristokraatlike kommete omandamiseks. Viimasega seoses on seda tüüpi aadlike reisi nimetatud ka „kavalerituuriks” (*Kavaliers-tour*), mille tulemusel pidi noormehes saama väljapeetud, õukonnakõlblik kavalier; seda nimetust kasutati aadlinoorukite reise kohta juba XVI sajandil (Frederiksen 2003: 148). Sageli võeti suur ringreis ette pärast ülikooliõpingute lõppu, ehkki ülikooliharidus ei olnud eelduseks. Peamised sihtpunktid olid nn Euroopa vöö maad: Lõuna-Inglismaa, Prantsusmaa (eriti Pariis ja sealne õukond), Holland, Flandria, Lõuna-Saksamaa, Šveits, Austria, Põhja-Itaalia. Tavaliselt oli reisi sihtpunktiks Rooma. Mõned innukamad, uljamad, varakamad jõudsid välja ka Napolisse, hilisemal ajal kaugemalegi. *Grand tour*’i ajastu lõpp paigutatakse 1840. aastatesse, kui algas turismiajastu ning reisiimine muutus tänu aurulaevandusele ja raudteele laiemalt kättesaadavaks (vt lähemalt Buzard 2002; Black 2003; Chaney 1998). Ühe varasema suure ringreisi kirjelduse siitkandist võib leida hilisema Eestimaa superintendendi Justus Blanckenhageni päevikust (1657–1713), mis sisaldab ülevaadet tema tutvumisest Saksamaa aaretega (vt Blanckenhagen 1995). Üks kuulsamaid Baltikumist alguse saanud *grand tour*’e oli aga Johann Gottfried Herderi reis aastal 1769 (vt Herder 1992 [1769]).

Naistereisid: ohtlik, kallid, vastuolus teatud naiselikkuseideaalidega

Naiste puhul on reisimine olnud seotud oluliste piirangutega: see on olnud ohtlik, kallid ja vastuolus teatud naiselikkuseideaalidega (viimasele viitab ka ühe tuntuma naiste reisikirjade antoloogia pealkiri – „Unsuitable for Ladies” (Robinson 2001)). Tavaliselt muutus reisimine naiste jaoks mõeldavaks siis, kui mehed olid juba teinud ettevalmistusi naiste vastuvõtmiseks ja ohutuse tagamiseks; ka abikaasata naisreisijatel oli(d) varasematel aegadel üldjuhul kaasas meesmaatja(d). Näiteks Kuramaa kirjanaisel Elisa von der Reckel olid lisaks seltsidaamile ja sõbratarile kaasas arst ja kutsar. Teed olid sageli halvasti olukorras, vahel ka maksulised, tõld kippus ümber minema, varitses teeröövlite oht.

Naiste omal käel reisimist takistas pikalt ka isiklike ressursside puudumine või piiratus. Näiteks keskajal puudus siinsetel aadlisoost naistel kaua aega rüütlimõisate pärimise võimalus, see tekkis aja jooksul ja üldsegi mitte samas mahus meespärijatega. Õiguse levik sai alguse Eestimaalt (1397) ja jõudis viimasena Kuramaale (1570). Samas oli nende piirkondade majanduslik areng pigem vastupidise suunaga: Kuramaa oli kõige jõukam, Eestimaa kõige vaesem (täpsemalt vt Kaur 2014a: 121). Seetõttu tekkisid naistel vahendid suuremateks reiseks kõigepealt pigem Baltimaade lõunapoolsemas osas ja aadlike hulgas. Kodanlaseseisusest naiste pärimisõigus oli meestega võrdsem, kuid kodanluse ressursid olid üldiselt piiratumad kui aadlil. (Balti naiste õigusliku olukorra kohta lähemalt vt Wilhelmi 2008: 65–83.)

Reisimine oli ka vastuolus rousseau’liku „loomuliku naise” ideaaliga, mille kõrgeaeg Baltimaades oli XVIII sajandi viimasel ja XIX sajandi esimesel kümnendil. Selle paleuseks oli „loomulik” kodanlasesoost naine, kes oma bioloogilist „kutsumust” teades pühendub täielikult oma kodule, mehele ja lastele,

jääb privaatsfääri (koduseinte vahele) ja jätab avalikkuses (väljaspool kodu) tegutsemise täiesti meeste pärusmaaks, hoolitseb ise oma laste eest, toidab neid rinnaga jne. See oli peamiselt kodanluse ja hiljem ka sellest allapoole jäävate klasside ideaal, kuid XVIII sajandi lõpul avaldas see päris tugevat mõju ja survet ka aadlikele, kellel ei olnud avalik ja erasfäär kunagi nii täpselt eristunud kui kodanlastel. Aadlikud kasutasid lapse esimesel kahel eluaastal ammesid ja väikelastega tegelemine oli jäetud kuni viienda eluaastani hoidjate hoolde. Pea alati olid siinkandis ammedeks kohaliku rahva naised, sageli olid ka hoidjad kohalikud (vt Plath 2014: 47–49; hoidja ja lapse ühe võimaliku omavahelise suhte illustratsiooniks vt nt Recke 2015: 881–883). Hilisemas eas vanemate roll küll kasvas, kuid endiselt oli laste koolitamine jäetud märkimisväärse osas koduõpetaja ja/või guvernandi hoolde, kes olid siinmail pärit pigem saksa- või ka prantsuskeelsetest maadest (armastatud koduõpetaja värbamise piirkonnaks oli selle mitmekeelsuse tõttu Šveits) (vt Kaur 2013: 156–157, eriti märkus 529).

Põlu alla sattus varasem, renessansiajastu Itaaliast alguse saanud humanistlik ja varavalgustuslik „õpetatud naise” ideaal, mille kõrgaeg Baltimail oli olnud XVII sajandi teine pool, XVIII sajandi algus ja esindajad pärinesid peamiselt (linna) haritlasperekondadest (vt Kaur 2014a: 121–122). Uue ideaali valguses olid sellised naised „naeruväärsed eputised”. „Loomulik naine” ei raisanud oma aega „tühjale-tähjale”, nagu romaanide või, mis hullemgigi, teaduskirjanduse lugemisele, veel vähem kirjutamisele; kui ta seda siiski tegi, tuli piirduda pere- või peresõprade ringi rõõmustamisega (nt sünnipäevaluule), soov trükki pääseda või avalikust debatist, eriti kriitiliselt, osa võtta kuulutati „loomuvastaseks”. Samal ajal kutsus valitsev valgustuslik diskursus just seda kõike tegema. Selle survet püüti mahendada naistele sobiliku lektüüri nimekirjade koostamisega (vt Kaur 2014a: 126; Martens 1975; Koloch 2011: 250–251).

Siinsetest tollastest omaeluloolistest kirjutistest leiame küll märke lähisugulaste-sõprade külastamiseks ettevõetud väiksematest väljasõitudest (nt Anna Christine von Helwigi päevikus, selle kohta vt Kaur (ilmumas)), kuid üldisemalt ei olnud rousseau’like ideaalide ajastul naiste reisimine ette nähtud, kui see ei olnud just seotud perekonnaga (ümberkolimine kogu perega, liitumine abikaasaga). Sellesse skeemi sobitus nt Anna Helena von Krooki Šveitsreis: ta reisis koos lastega, et ühineda oma abikaasaga. Ometi just sellel ajal hakkasid naistel reisimiseks ressursid tekkima: kõrgemast seisusest naised hakkasid rohkem reisima XVIII sajandi lõpupoole, XIX sajandi alguses, kui hakkas kasvama ühiskonna üldine jõukus (vt Frederiksen 2003: 148).

Kas ja kuidas peaksid naised reisima? Reglementeerimiskatsed ja alibid

Kui naiste reisimist ei saanud takistada, siis püüti seda reglementeerida näpunäidetega neile sobilikust reisimisest. Saksakeelses kultuuriruumis oli üheks tuntumaks nõuandjaks sel teemal Franz Ludwig Posselt, kes pühendas oma teose „Apodeemika ehk reisimise kunst” (1795) 1. osa lõpus lühikese alapeatüki arutelule „Kas ja kuidas peaksid naised reisima”. Posselt rõhutas, et juttu on vaid kõrgemast ja haritud seisusest naiste reisimisest, ja sõnastas üldpõhimõtte ning kolm põhireeglit. Posselti üldreegli kohaselt peaksid naised reisima

nii, et nad läheneksid seeläbi nii oma üldisele inimlikule kui ka eriomasele naiselikule kutsumusele. Üldise kutsumuse puhul olevat rakendatav suuresti seesama, mida öeldud eelnevalt (meeste) reisimise kohta: soovitav oleks, et naised kasutaksid väljasõite oma hariduse suurendamiseks (Posselt 1795: 734–735). Naise eriomaseks kutsumuseks peab ta aga abieluseisust: reisi- mine peab aitama kaasa naiste saamisele heaks abikaasaks, emaks ja majaj- pidamise eestseisjaks. Vallaliseks jäänud naistele jääb võimalus panustada teiste naiste laste esmasesse kasvatusse ja majapidamise korraldamisse, kui see pole aga võimalik, olla vähemasti head ja meeldivad seltsilised (Posselt 1795: 735–736). Eelnevast kahesest kutsumusest tuletab Posselt kolm reeglit, mida reisimisel järgida. 1) Naised peavad püüdma üha enam arendada oma südant, mõistust ja maitset. Seejuures tuleb kõike, mida nähakse, vaadelda oma soost lähtudes. Peaks küll suhtlema mõlemast soost õilsate, mõistlike ja maitsekate inimestega, et nendega vestlemise ja eeskuju mõjul muutuda vooruslikumaks ja elutargemaks, mõistlikumaks ja mõistvamaks, armastus- väärsemaks ja lahkemaks, kuid eelkõige võiks jälgida siiski oma sookaaslast, pöörates tähelepanu nii üksikisikute voorustele kui ka naiste „rahvuslikele tugevustele”, valides välja parimad eeskujud (Posselt 1795: 737–738). 2) Peaks selgitama välja naised, kellel on parimate abikaasade, emade ja majapidajan- nade kuulsus, nendega tutvuma ja suhtlema, et omandada neis valdkondades parimad praktikad (Posselt 1795: 738–739). 3) Selle, mida nad on võõrastes maades head, kasulikku, kaunist ja järeleaimamisväärset näinud või tundma õppinud, peavad nad kui mitte natuuras, siis vähemasti mudeli või joonistu- sena kodumaale kaasa tooma, nt igasugu naiskäsitöö kasulikud laadid, mait- sekad ja mugavad mööbliesemed jne. Lõpetuseks mainib Posselt naisele kohase reisikirja näitena saksa esimese naisromaanikirjaniku Sophie von La Roche'i reisikirju (Posselt 1795: 739–740). Nimelt rõhutas La Roche oma Prantsuse- reisikirjas, et selle ajendiks on „emakohused”, soov jagada õpetlikke näpunäi- teid „koju jäänud tütrele” (Pelz 1993: 48).

Kuna „legitiimsete” reisimisvõimaluste hulk oli väga piiratud, kuid ressursse reisimiseks oli juba tekkinud, siis perevälistel põhjustel reisimiseks tuli leida ettekäändeid, millest pea ainsana aktsepteeriti terviseparanda- mist ehk tervisereisi (*Kurreise*). Nii oli Elisa von der Recke 1784.–1786. aasta suure Saksamaa-reisi põhjenduseks tervisevete (Pyrmont Alam-Saksimaal, Karlsbad (Karlovy Vary) Böömimaal) külastamise vajadus. Reisimist peeti ka heaks meeoleluhäirete raviks. (Scheitler 1999: 74–75)

Üldiselt reisisid naised märkimisväärselt rohkem, kui neist mahajäänud kirjalikud teated oletada lubaksid (Dickinson 2007: 63). Ajastu oli naiste rännakute suhtes ettevaatlik ja kirjutamise suhtes tõrjuv. Hulk reisimälestusi ei jõudnud paberile, sest paber oli kallid ja ühiskondlikud hoiakud ei soodus- tanud naiste kirjutamist. Väga paljud naised ei osanudki tollal veel kirjutada, mistõttu on eriti napilt andmeid mitteharityt kihtidest naiste mobiilsuse ja eelkõige reisimuljete kohta (Dickinson 2007: 63). Ja viimaks, mis pole sugugi tähtsusetu – igauks ei tunnegi kutsumust kirjutada. Seda, mis siiski pabe- rile jõudis, oli sageli sobitatud valitsevate konventsioonidega, püütud näidata „naiselikuna” (Dickinson 2007: 66–67, 71–79).

Nende taustateadmistega võiksime nüüd läheneda Sophie ja Gustav von Stackelbergi päevikutele. Alustuseks saagem aga lühidalt tuttavaks päevi- kute kirjanijatega.

Autoritest

Anna Sophie von Stackelberg (snd Zoëge von Manteuffel, 1775–1828) oli sündinud Eistvere (Eigstfer) mõisas ajaloolisel Viljandimaal (tänapäeval Järvamaa Imavere vald). Tema isa oli Wilhelm Johann von Manteuffel (1745–1816), Harjumaa Ojasoo/Vana-Harmi (Alt-Harm) ja Virumaa Vaeküla (Waiküll) mõisnik, kes oli aadlikele üsna tavapäraselt sõjaväelane (*holst. Kapt.*). Ema Helene Henriette von Bock (1749–1833) oli sündinud Loodis (Kersel) Viljandimaal. Vanemad abiellusid 1770. aastal Põltsamaa lähistel Võisiku (Woiseck) mõisas. Neil sündis 11 last, kellest 8 jõudsid täiskasvanuikka. (GHbR, Estland: II/1, 626–627; Anna Sophie ja perekonna kohta vt lähemalt Polli 2015: 23–25, portree lk 24)

1792. aastal abiellus Anna Sophie Ojasool (Vana-Harmis) Gustav Adolf von Stackelbergiga (1773–1848), Virumaal Triigi mõisas sündinud Triigi (Ottentküll) ja Põlula (Poll) mõisnikuga. Tema vanemad olid Triigi ja Vodja (Wodja) mõisnik major Matthias Friedrich von Stackelberg ja Maria Anna von Rosen Lehmjalt (Rosenhagen), kes olid abiellunud 1768. aastal Kadrinas. Gustav Adolfil oli neli õde ja üks varakult surnud vend (GHbR, Estland: I, 333). Reisile asudes oli paaril kaks last: 1793. aastal sündinud poeg Wilhelm Moritz Friedrich ja 1795. aastal sündinud tütar Sophie Henriette (GHbR, Estland: I, 334). Reisi ajal (12. oktoobril 1797) sündis tütar Alwine, kes ei ole eesti lugejale päris tundmatu: Jaan Kross on kujutanud teda oma „Keisri hullus” peategelast valvama pandud muusiku John Frederic La Trobe'i abikaasana, ka romaani tegevus toimub Võisikul (vt GHbR, Estland: I, 334; Kross 2008: 80–81, 93–95, 97). Juba pärast reisi sündisid veel tütred Antonia Marie (1799) ja Auguste Georgine (1802) (GHbR, Estland: I, 334).

Gustav ja Sophie von Stackelbergi reis 1797–1799

Kõigepealt reisist üldisemalt. Stackelbergid asusid koos poja Wilhelmi, koduõpetaja Rhode ja teenijatüdrukuga Tallinnast teele 10. aprillil 1797, tütar Henriette jäi naise õe Lilla hoole alla. Pärast vahepeatust Tartus, kus elas naise tädi, võeti suund Riiale. Sophie von Stackelbergi päeviku esimene sissekanne pärinebki 20. aprillist Riist, kus tutvuti mh Gerhard Kügelgeniga („Tagebuch einer Reise”, edaspidi lühendatult SS, lk 7–10). Teekond jätkus läbi Miitavi (Jelgava), kus tutvuti mh Vene saadiku von Krüdeneri ja tolle abikaasa Barbara Juliane von Krüdeneriga, kes 1803. aastal avaldas esimese Balti naisena (kiri)romaani. Tilsiti kaudu liiguti edasi läbi liiva ja tihedate metsade Preisimaa suunas, kuhu siseneti Palanga (Polangen) kaudu (SS: 10–12).

26. aprillil jõuti Memelisse (tänapäeval Klaipeda), mida Sophie von Stackelberg kirjeldas kui „väike[st], kuid kena ja korrapäraselt ehitatud”² linna, sealt suunduti edasi Königsbergi (Kaliningrad) ja seejärel Danzigisse (Gdańsk) (SS: 12–15). Kahe viimase linna vahele jäävat ala tajuti kui „äärmisselt veetlevat aeda” (SS: 15), imetleti teeäärsete elanike heaolu, nauditi idüllilisi hetki ühes talumajas, samuti köitis tähelepanu Elbingi (Elbląg) ja Danzigi

² Siin ja edaspidi tsitaadid artikli autori tõlkes.

vahel Weichsel (Wisła) oma võimsate harudega (SS: 16–18). Danzigi jõuti 18. mail, siit tehti väljasõite linna lähiümbrusse, nt Oliva kloostrisse (SS: 19).

„Pommerimaa pealinna” Stettini (Szczecin) kaudu liiguti edasi „suurde kuningalinna” (SS: 22) Berliini, kuhu jõuti 2. juunil 1797. Siin peatus paar pikemalt. Käidi teatris ja ooperis, tutvuti kunsti ja kunstnike (Darbes, Chodowiecki, Karl Kügelgen, skulptor Schadow) ning üldkasulike asutustega (nt loomaarstikool), mainitakse Charité’d, elati üle tulekahju ehmatus, mees lävis vabamürlastega, jälgiti kuningapere tegemisi, külastades nende valdust Charlottenburgis (SS: 23, 26–30, 32–33). 4. juulil liiguti edasi Potsdami, kus külastati Sanssouci lossi, käidi Preisi Friedrichi haual (SS: 34–38). Potsdamist lahkuti 10. juulil (SS: 39).

Nüüd võeti suund Wörlitzile, tutvumaks Anhalt-Dessau hertsogi rajatud hiiglasliku pargiga (SS: 39–40), ja seejärel asuti teele Harzi mäestiku suunas, et tõusta kuulsale Brockeni mäele. Teel läbiti Venemaa keisrinna sünnilinn Zerbst ja Magdeburg (SS: 41). Brocken paiknes Wernigerodes elavate kuulsate kirjanike, krahvide Stolbergide valduses, kellel oli tähtis roll saksa tormi ja tungi liikumises. Stolberge esialgu küll ei kohatud (SS: 44), kuid hiljem sõbruneti nendega (SS: 103–109). Päikesetõus Brockenil oli ülev elamus, põnevust pakkusid koopad (*Baumannshöhle*) (SS: 47–51). Harz oli vaimustav.

Pärast peatumist mitmetes väiksemates saksa linnades jõuti 10. augustil 1797 Pürmonti Alam-Saksimaal (SS: 67), mis oli tollal üks tuntumaid Saksa kuurorte. Seal, ravivetel, kohtus Sophie von Stackelberg XVIII sajandi tuntuima Balti kirjanaise Elisa von der Reckega (SS: 68), kes paarile ka kohe appi tuli. Nimelt oli Sophie lapseootel. Reisi jätkamiseks oli kavas anda poeg Wilhelm ja sündiv laps Braunschweigis elava kuulsa pedagoogi Joachim Heinrich Campe pere hoolde. Augusti keskpaigas Braunschweigi saabudes selgus, et Elisa von der Recke oli kasvatajatepaari juba informeerinud ja ettevalmistusi teha lasknud (SS: 75–76). Kuna Camped ei saanud mehe tervisliku seisundi tõttu lapsi siiski pikemalt vastu võtta, suunati nad läheduses, Wolfenbüttelis elava teise kuulsa pedagoogidepaari Trappide juurde, kes kasvasid ühtlasi Elisa von der Recke varalahkunud sõbratari Sophie Schwarzzi poega Karli (SS: 74–75). Kuni sünnituseni viibisid Stackelbergid siiski peamiselt Campede juures. Tütar Alwine sündis 12. oktoobril (SS: 91). Poeg Wilhelm saadeti siis Trappide juurde, vastsündinut imetas noor ema ise 21. novembrini, siis tuli laps üle anda ammele (SS: 92). 27. novembril viidi laps Wolfenbüttelisse, et reis võiks jätkuda. See oli raske hetk: „Hilja tuln koju, – kaetud laual oli kaks ümbrikut, – mina aga istusin magamistoas, vaatasin tühja hälli ja nutsin lohutamatu.” (SS: 93) Kuid ootamatult suundusid mees ja Campe Berliini, et saada tagasi avanss koduõpetaja Rhodelt, kes oli lahkunud petturina (SS: 96). Sophie oli seni proua Campe seltsis, kust ta kirjutas suhte hoidmiseks mehele kirju ja külastas lapsi Wolfenbüttelis, seal veetis ta ka jõulud (SS: 96–99).

1798. aasta jaanuari alguses jõudis mees Berliinist tagasi ja pärast hüvastijättu lastega võis reis kuu keskpaiku jätkuda (SS: 100–101). Külastati mõningaid väiksemaid saksa linnu ja Leipzigi, tutvuti liivimaalaste Löwensternidega (SS: 111–113, 115–116), kellest kujunesid sõbrad. 28. veebruaril jõuti Saksi-Poola kuninga residentslinna Dresdenisse (SS: 117). Sõlmiti tutvusi, taas käidi teatris, kontsertidel. Eriti sügava mulje jättis naisele katoliku kirikus esitatud muusika, ta koguni kahetses hetkeks, et ei ole katoliiklane (vt lähemalt SS: 119–120, 127–130). Tutvuti kunsti ja kunstnikega, nt kirjeldas naine kunstiakadeemia maalinäitust: „Tulen just maalinäitusest akadeemiast,

mis asub Brühli terrassi lähedal. Kogu Dresdeni suurilm voolab kokku neisse saalidesse; on selline tunglemine, et vaevu õnnestub läbi pääseda. Tutvusin täna enamiku siinsete kunstnikega nende teoste vahendusel. Gareisil ja Vogelil ajaloo valdkonnast oli paeluvaid pilte, viimasel imeloomulikud lapsekujud. Graff ilmus oivalisel portreel elusuuruses. Klengel, Veit, Zieg ja Günther on maastikumaalijad – viimase tahan endale õpetajaks paluda.” (SS: 120–121) Portretist Anton Graffi (1736–1813) mainitakse hiljemgi (SS: 131–132), Christian August Güntherit (1759–1824) nimetatakse Sophie von Stackelbergi joonistusõpetajana (SS: 133).

Suve lähenedes hakati tegema ka pikemaid väljasõite Dresdeni kaunisse ümbrusse: Plauen, Pirna, Sonnensteini loss, Liebethal, Loch-Mühle, Mühldorf, Ottowald, Udewalde, Wehlen, Borsbergi loss, Koppmühle, Königstein, Raden, Amselstein, Hohenstein, Pillnitz – mehe päeviku esimene sissekanne on 13. mail 1798 kirja pandud just siin, kus asus Dresdeni kuurvürsti suveresidents („Tagebuch des Gustav von Stackelberg”, edaspidi GS, lk 1; SS: 141).

Päevikutesse jäi neist käikudest kauneid pildikesi, nt käigust Liebethali ja Loch-Mühlesse kirjutas Sophie von Stackelberg nii:

Ronisime nüüd mäkke. Selja taha jääv org näis muutuvat üha sügavamaks. Lõpuks jõudsimme tasasemale pinnale, kus vaatasin ringi. Olin väga pettunud, kui Neumann mind edasi liikuma sundis. Korraga avanes mu jalge ees kuristik, milles sügaval mu all võis näha võluvut orgu – kõige kütkestavam, mida olin kunagi näinud! „Armastuse org [Liebethal],” ütles Neumann, „ja nüüd laskugem Augu-Veskisse [Loch-Mühle].” Mu ees astus ta alla kaljusse raiutud astmetest ja ulatas mulle käe, sest tee oli järsk. Iga sammuga nägin üha paremini orgu, mis muutus aina maalilisemaks. Lõpuks seisin all kohiseva metsajõe ääres, ainsal rohelisel maalapil. Siit astusin kohe kivisillale, mis viis mu veski lävele, mis oli nii tihedalt ümbritsetud mühisevatest vetevoogudest, et pidin teisele kaldale jõudmiseks majast läbi minema. Seal tõusis kalju jälle püstloodis ja me leidsime end kogu maailmast äralõigatuna väikeses talupoeglikus majapidamises.

Möldrist pereisa, tema naine, August – ta vanem poeg ja veel kolm last elasid siin õnnelikult. Nad pakkusid meile kohvi ja me unustasime oma katumused. Kui astusin sillale ja vaatasin, kuidas raevutsev oja jätkas teekonda kosena, imetlesin kalda oivalist rohelist ja väheseid puid punaka kaljuseina taustal, oli Neumann rõõmust segane. „See kõik tasus end ära, eks ole?” – Heitsin veskis pilgu väikesele toale, mis oli nagu täiesti hõbepuhaste laudadega ülelöödud karp. Ainsast aknast avanes vaade maastikule – puust toolid ja laud, ühel lauajupil koos möldrinaire tassid. Korraga liigutas end miski sinisel kahhelahjul. „Oi,” ütles möldrriproua, „see on mu väike poisu. Ta peitis end sinna ära, sest ta kardab, et võõrad võtavad talt tema merisea ära.” Kohe napsas ta ülespoole ja võttis nutvalt lapselt looma ning pani selle naerdes lauale. Ma palusin lapse eest ja kohe saime sõpradeks. Päris kindlasti tulen Liebethali tagasi – vaatasin veel kord aknast välja –, kui piiratud on see vaatepilt ja siiski kui rikkalik. (SS: 137–138)

Dresdenist lahkuti juuni algul. Seejärel tutvuti ka Baltimaadele olulise vennastekoguduse liikumise keskuse Herrnhutiga (SS: 150–156), mille oli 1722. aastal krahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorfi maale asutanud Tšehhi-

maalt tagakiusamise eest põgenenud saksakeelne Böömi vendade kogukond, üks hussiitliku liikumise võrseid. Siit liiguti läbi maalilise, fantastiliste liivakivikaljudega Saksimaa Šveitsi Böömimaale (GS: 37) ning 20. mail jõuti lõpuks Prahasse (SS: 166; GS: 39), kuhu ei jäädud siiski kauaks, sest juba 24. juulil jõuti Viini (SS: 168; GS: 40), millest sai paari järgmine pikemaajalisem peatuspaik.

Eriti mehe päevikus leiab põhjalikku kajastust Viini teatrimaastik. Gustav von Stackelberg hindas siiski Hamburgi ja Berliini teatreid paremaks, pidades Viini teatrit sageli liiga labaseks (GS: 54) ja isegi haritud publikut maitsetuks, kuna naerdakse Kasperle-tükkide³ peale (GS: 61). Ta hindas Viini balletti, kuid kurtis ka, et tõsisemate etenduste ajal on saalid üsna tühjad.⁴ Vaadanud Belvederes ära nii Itaalia kui ka Madalmaade kunstnike tööd, hindas mees Dresdeni kogusid paremaks, eriti kuna Viini kogust puudusid maastikumaalid (GS: 56), kuid vaatamisväärseks pidas ta vürst Lichtensteini maaligaleriid (GS: 51). Liiguti ka Viini suures parkmetsas Prateris (SS: 170, 193–194, 198–199; GS: 56) ja kuulsate alleedega barokkaias Augartenis (SS: 172, 181; GS: 42–43, 55). Külastati üldkasulikke asutusi: Narrenturmi – haiglat, mille ühes tiivas elasid pidalitõbised ja mida Gustav pidas sedalaadi asutustest üheks ilusamaks, see ületavat isegi Peterburi oma (GS: 49); vaadati anatoomiliste preparaatide kogu, mille abil koolitati arste ja kirurge vaestele (GS: 53), tutvuti kurtummade kooliga ning jälgiti seal avalikku eksamit (SS: 180, 186; GS: 55). Tehti ka väljasõite linna lähiümbrusse ja kohtuti taas uute inimestega, sh proua von Krüdeneri õega (SS: 176–177, 186).

Viinist lahkuti septembri keskel (SS: 201; GS: 61–62). Edasi suunduti Salzburgi (SS: 202; GS: 63), kust tehti väljasõite nii Halleini soolakaevandusse (SS: 206–211) kui ka mägedesse: „Siin [Berchtesgadenis] me oleme; otsekuvi võlumaailma heidetud, suletuna võimsa mäestiku katlasse, mille lumised tipud näivad pilvi kandvat.” (GS: 70) Tõusti Watzmanni liustikule (SS: 214, 216–219; GS: 70, 73), mäele, mille hiljem maalis kuulsaks Caspar David Friedrich. Naise sünnipäeva puhul sõideti paadiga romantilisel Bartholomäuse mägijärvel (tänapäeval Königssee) Berchtesgadeni lähistel (SS: 214, 216, 219–221; GS: 71–75). Järvel kohtuti ka alpiaasade elanikega, kelle laul meenutas naisele eestlaste laule (SS: 220; vt lähemalt Kaur 2014b: 88, märkus 29) ja mille viisi märkis mees üles (GS: 74).

Muinasjutulisi elamusi pakkunud järvereisi järel suunduti edasi Baierimaa pealinna (SS: 222; GS: 76). Münchenis tutvuti residentsi kõrval kohalike kunstikogudega, millele anti positiivne hinnang, samuti kuninga suveresidentsi Nymphenburgiga (SS: 222; GS: 78–79). Siia, nagu seejärel ka Augsburgi, ei jäädud pikemaks (SS: 226; GS: 80). Ulmis ei köitnud miski peale gooti katedraali (GS: 81). Kuigi poliitilised arengud olid teinud võimatuks Itaaliareisi (Napoleoni väed olid sinna juba sisenenud), võeti peale kaalumist siiski risk (SS: 226) ja põigati Šveitsi, kuhu siseneti Schaffhauseni kaudu, et näha kuulsat Reini koske.

³ Kasperle-teater: arlekinaade meenutava tegelaskonnaga, sageli jämedakoeliselt siivutu alatooniga nukuteater. Saksakeelses kultuuriruumis teada XVIII sajandi lõpust. Nimetuse saanud peategelase Kasperl või Kasperle järgi, kelles nähakse Viini rahvateatri tegelase Hanswursti ülekandumist nukulavale.

⁴ Naine teatrist: SS: 173, 175, 181–182, 194, 197 (Kasperle); ooperist SS: 173, 197, 200; balletist SS: 198.

Veidi jäädi siiski hiljaks. Oktoobri alul oli Napoleon Schaffhauseni linnakese juba enda valdusesse haaranud (SS: 232; GS: 83). Uhkete kokarditega prantsuse sõjaväelased jätsid reisilistele siiski viisaka mulje (SS: 235–236). Kosk aga kujunes liiga kõrgele kruvitud eelootuste tõttu mõneti pettumuseks (SS: 230; GS: 84). Seda ei saa aga öelda väljasõidu kohta üldisemalt. Vaatamata vaid ligi nädalasele kestusele kujutas Šveitsi-külastus endast kahtlemata kogu reisi kõrghetke. Zürich (SS: 227; GS: 86), selle järve ümbritsevad külad (SS: 237–245; GS: 87–90) ja Alpi-maastikud⁵ näisid Balti turistidele otse maapealse paradiisina (otsesõnu GS: 90; SS: 237): „Õnnelik maa. Önnis-tatud on see, kellele siin on määratud tema tükike maad.” (GS: 87) Selle kõrval kahvatas kõik varemnähtu. Raske südamega tuli sealt siiski lahkuda.

Läbinud 9. oktoobril Austria piiripunkti, kulges tagasitee Lõuna- ja Kesk-Saksamaa kaudu. Läbi Tübingeni, Stuttgarti, maalilise Heidelbergi, Schwetzingeni, kuulsa teatrilinna Mannheimi, Darmstadt, juudi getoga tähelepanu äratava Maini-äärse Frankfurdi, Fulda, Lutheri-linna Eisenachi ja Wartburgi, Kasseli, ülikoolilinna Göttingeni ja muude väiksemate peatuskohtade jõuti 6. novembril tagasi laste juurde Wolfenbüttelisse (SS: 245–246, 248–252, 256–261, 265; GS: 90, 94, 97, 99–112).

See ei tähendanud siiski asumist koduteele. Lapsed kaasas, suunduti detsembris 1798 hoopis edasi Jenasse (SS: 265; GS: 113–114), kuhu jäädi kuni juulini 1799 (SS: 288–289; GS: 122), et parandada naise tervist (SS: 263). Mees kuulas loenguid kohalikus ülikoolis (SS: 272). Tema lähemasse suhtlusringi kuulusid romantilised filosoofid Fichte, Schelling ja Schlegel (SS: 268–269, 271–272; GS: 116). Naine ravis kuulsa doktor Hufelandi käe all oma meeleoluhäiret, suhtles kohalikega, keda „portreteris” oma päevikus, veetis palju aega lastega ja joonistas (SS: 266–270, 281–282). Tema tähelepanu köitis eelkõige Friedrich Schiller (SS: 265, 270–272, 274–276, 279–280). Tehti ka väljasõite Weimarisse, et vaadata teatrit ja tutvuda sealsete kultuuriheerostega (SS: 272–278; GS: 115, 117–118, 120). Samuti aidati Jena seltskonda tagasi kohalike põlu alla sattunud August von Kotzebue (SS: 283–287). Jenasse oleks jäädud kauemakski, kuid selgus, et naine on taas lapseootel ja veel üht last välismaal sünnitada ta ei soovinud (SS: 288).

Juulis 1799 jõuti Königsbergi (GS: 123, siin lõpeb mehe päevik), kus oodati kuus nädalat passe (SS: 290). Siis suunduti Memelisse ja sealt laevaga Riiga (SS: 291). Läbi Liivimaa, kus Valmiermüizas (Wolmarshof) külastati reisil leitud sõpru Löwensterne, suunduti üle Tartu tagasi Eestimaale (SS: 291). Jõudnud mehe mõisa Triigil, oli noor naine jälle langemas masendusse: „Jenast tagasi koleduse kaosesse paisatud” (SS: 291–292). Sellest väljumiseks sõideti naise vanemate mõisa (SS: 292), kus neid tervitati kahuripaugaga (SS: 293). Taaskohtumine isa, ema, õdede-vendade ja tütreaga aitas näha kodumaad jälle positiivsetes värvides. Ojasoole jäädi nädalateks (SS: 293–294).

Kuidas eristuvad Sophie ja Gustav von Stackelbergi päevikud?

Esimene erinevus torkab silma juba esmapilgul ja visuaalselt: naise päevik on palju mahukam (transkriptsioonis 294 lehekülge masinakirjas, mehe päevik 123 lehekülge käsikirjas). Naine alustas päevikupidamist juba üsna pea pärast

⁵ „...kaunis viljakas maastik”; „Alpid, sünged ja ülevad, uttu mähkunud” (GS: 89).

kodust lahkumist (Riias), reis oli tema jaoks sündmus juba algusest peale. Mehe päevik algab alles Dresdenis: ühest küljest olid varasemat alustamist takistanud paljud asjatoimetused, teisalt võib seda seletada sellega, et alles Dresdenis, kus oli üks Saksamaa väljapaistvamaid öukondi, algas piirkond, mida võiks lugeda *grand tour*'i alaks.

Kui püüda eristada põhiperspektiivi või „žanriprille”, mille kaudu reisi on nähtud, siis võib öelda, et mehe päeviku aluseks on *grand tour*'i mudel: reis on võetud ette selleks, et näha kunstiaardeid, vaadata teatrit, kuulata kontserte. Neid kogemusi on mehe päevikus põhjalikult fikseeritud, mainitud nimesid, antud hinnanguid.⁶ Lisaks loengud ja majanduslase enesetäienduse aspekt.

Mehe päevikust leiab väga täpseid kirjeldusi erinevatest tootmisviisidest (nt GS: 28–31, 67–69), vahel on nende juures ka väiksed illustreerivad joonised (GS: 15, 19, 29, 33, 49, 98, 106). Mõisnikku huvitasid uued töövõtted, ressurside kasutamise võimalused. Tema kirjelduses leiab ka palju hinnanguid reisil läbitavate piirkondade majanduslikule olukorrale. Hea maastik on selline, milles peegeldub selle elanike virkus ja usinus, rõõmsameelne töökus, avatus: „Kogu Dresdeni ümbruses on märgatav ettevõtlikkuse vaim” (GS: 27). Ta on veendunud, et pärisorjus pärsib neid positiivseid omadusi, soodustades pahurust, umbusku, laiskust (vt GS: 40). Talle on omane ka ajastu vaimus füsiokraatlik arusaam, et halvast pinnasest ei saa kasvada head inimomadused, vaesus teeb salakavalaks ja ihnsaks. Nii kirjutab ta nt üleminekul Šveitsist Austriasse: „Teistsugused inimesed, teistsugune loodus – teistsugune konstitutsioon. Hirmunud, salakaval käitumine, nende kahepalgelisuse tagajärjena, ülekohtune nõõrimine – nende olemisviisi ja vaesuse tagajärg.” (GS: 91) Mehe märkmetest tuleb esile ka reisi majanduslik pool üldisemalt: arutletakse, kas nad ikka julgevad Šveitsi põigata, kas saavad seda endale lubada (GS: 81); korduvalt pahandatakse teemaksu, halbade teede, ootamatute tollinõudmiste ja hotellitasudega „nõõrimise” (*Prellerey*) pärast (nt GS: 75–76, 91–92). Alati mainib ta ära, millises hotellis peatutakse, andes sellele ka hinnangu (nt GS: 60, 92, 94, 100).

Naisel on tehnoloogiakirjeldusi vähem (ehkki ka temalt võib leida maagitöötlemise (SS: 58) ja soolasaamise protsessi kirjelduse), samas kirjeldab ta lähemalt mitmeid hoolekandeaustusi (kuid nt Viini haigla pakkus siiski lähemat huvi ka mehele). Naine pidas lisaks päevikule ka visandivihikut, kujutades selles küll pigem maalilisi vaateid ja huvitavaid inimkompositsioone, mitte Posselti soovitatud interjööridetaile (SS: 37, 40, 52–53, 61, 64, 66, 89, 115, 191–192, 200, 215, 219, 226, 231, 248, 282). Samas rahvariietuste kirjeldusi leiab mõlemalt (nt SS: 14, vt ka Kaur 2014b: 88, märkus 29; GS: 62).

Naise päevikust saab palju rohkem teada reisil kohatud inimeste kohta, nende nimesid, kirjeldusi. Juttu on lastest, kes meenuvad ka siis, kui nad parajasti eemal viibivad. Nii kirjutab Sophie Stackelberg Dresdenis viibides: „Kui ma nii üksinda mööda üht alleed astusin, tuli teiselt poolt joostes üks väike laps, kukkus haledasti ja kiljatas. Jooksin ta juurde, et ta üles aidata, kui tundsin

⁶ Nt teatrikülastused: Praha GS: 39; Viini teater, ooper või ballett GS: 42–43, 48–52, 54–61; teater Salzburgis GS: 67; Münchenis GS: 77; Stuttgardis GS: 93; Mannheimis GS: 101, 103; Frankfurdis GS: 106, 108, kontsert GS: 107, ooper GS: 108; Kasselis ooper GS: 111; Weimari teater GS: 115 („Selle hoone sisemus on vaieldamatult kõige ilusam ja meeldivam, mida kunagi näinud olen”), 117, 118 (Weimaris oli Gustav von Stackelbergi arvates parim saksa teater, millega suudab võistelda vaid Berliin), 119–120; kontsert Jenas GS: 118; oreli-kontserdid Erfurtis GS: 121; teater Berliinis GS: 122.

ära Warndorfide pitsidega ülekuhjatud lapse siin üksinda – hoidjast hüljatuna. Too tuli samal ajal joostes, ehmatas last nähes ja vabandas – ah Hanne [Stackelbergide amm], kas Sina käitud ka nii vastutustundetult? Kirjutasin kohemaid Wolfenbüttelisse, millega olen tihedas kirjavahetuses, sellest hoiatavast loost Hannele.” (SS: 121) Mees ei maini pea kogu oma päeviku jooksul lapsi, ta teeb seda alles üsna vahetult enne nendega taaskohtumist: „Edasi viis tee üle Göttingeni, kus ma, tutvus professor Forkeliga välja arvatud, midagi märkimisväärset ei näinud ega kuulnud, üha lähemale armsatele lastele. Ainult see rõõmus siht oli mu mõtteis, kõik muu jättis ükskõikseks.” (GS: 111); „6. [nov.] varakult üllatasid mind meie lapsed ja Trapp. Oh seda jälleenägemise rõõmu ja õnnetunnet, nähes neid lemmikuid tervete ja hoituna, nende kirjeldamiseks ei jätku mu sulel sõnu.” (GS: 112) Ta ütleb päeviku lõpus otse, et ei räägi lastest ja lähedastest üksikasjalikumalt, sest see ei ole selle päeviku eesmärk: „5. dets. Üks tõeline fenomen toob mind pärast kuud aega taas mu päeviku juurde. Sõprus ja armastus teevad meie siinviibimise päevad lühemaks, nende kirjeldamine ei ole aga minu eesmärk. Küll on minu asi panna midagi kirja imelise reisi [*Beireis*] ja selle harukordsuste kohta.” (GS: 112)

Naise päevikule mudelit otsides võib öelda, et selles kajastub tervisereis. Reisi ettevõtmist põhjendatakse vajadusega vabaneda melanhoolsetest meeoleoludest, mis näivad olevat alguse saanud teise lapse sünni järel. Reisi alguses kirjeldatud meeoleolu on nukker, kodumaalt lahkumine raske, kuid reisilt loodetakse elurõõmu tagasitulekut: „Kuidas ma küll armastan isamaist taevast Ojasoo kohal, lilli ja kaskesid – kuid on hea, et näen veel palju, reisin palju, ehk ärkan veel ellu.” (SS: 10) Varjatud eesmärk paistab olevat aga siingi eelkõige haridusreis.

Silma jääb ka erinevus selles, kuidas reisiosalised oma kaaslasest räägivad. Mees kasutab tavaliselt „mina” või „meie” vormi, vaid paaril korral ütleb ta *mein Weib* 'minu naine' (GS: 13, 97), aga üldiselt kipub naine natuke nähtamatuks jääma. Naine kirjutab enamasti *mein Mann* 'minu mees', ta defineerib end rohkem mehe juurde kuuluvuse kaudu, kuid samas on mees tema päevikus siiski eraldiseisev. Naise päevikust ilmneb ka, et oli rida ettevõtmisi, kokkusaamisi, mille juurde naise kaasa ei võetud: ärireisiid, vabamüürlaste koosviibimised, loengud. Mõnikord kurdab ta oma üksilduse üle, nt kui mees on läinud uute sõpradega aega veetma (selle kohta lähemalt nt SS: 191–193). Mees mainib, kuidas kohtas pooljuhuslikult ühes seltskonnas Schillerit: „Ühes loozis, kuhu astusin, et doktor Paulusele järele tulla, torkas silma vaid üks pikk kahvatu kuju, punaste juuste, tuliste silmade ja kongus ninaga. Mida tolle kuju kohta aimasin, sai peagi kinnitust – see oli Schiller; selline geenius, sellises kestas.” (GS: 117) See kokkupuude aga ei paista talle tunduvat millegi nii väga erilise või ihaldusväärse. Ent naine kirjeldab, kui raske on Schilleriga kohtuma pääseda: „Milline mees! Oo, miks on ta küll nii inimpeglük?” (SS: 275) – ja lõpuks see tal ei õnnestugi. (Schilleri kohta naise päevikus lähemalt SS: 265, 270–272, 275, 279, 280.)

Ja siiski, ehkki kumbki toetus oma päeviku kirjapanemisel erinevatele mallidele, mille valimist paistab olevat määranud ka tõsiasi, et need sobituks kirjutajate soorollidega, tõuseb päevikutest esile paari huvide silmatorkav ühisosa: mõlema suur kunstihuvi ning romantiliste, ülevate, maaliliste maas-

⁷ SS: 25, 38, 42–44, 49–50, 65, 70, 74, 81–82, 84, 90, 93–96, 122, 126, 139, 165, 170, 174, 181–182, 186, 191–192, 197–199, 214, 228.

tike armastus. Ehkki Balti aadlit on seostatud pigem valgustuse vaimuga, mida on peetud siinkandis domineerivaks 1840. aastateni välja (Taterka 2014: 24–25), võib Stackelbergide arhitektuuri- ja maastike-eelistusi (Alpid, fantastilised mäed, gooti katedraalid) ning eriti naise positiivset suhtumist kato-liiklusse silmas pidades näha nende selget sidet romantilise elutunnetusega, sellele viitab ka sõprade leidmine Jena vararomantikute seas.

Reis oli nende elu ühine tipp-sündmus ehk Gustav von Stackelbergi sõna-dega: „Reisist jääb meile kestav mälestus; meenutus sellest veel kõrges vanu-seski üksnes võluvaks pildiks” (GS: 26). Kaht päevikut kõrvuti lugedes saame teel nähtust ja kogetust palju täielikuma ja parema ettekujutuse kui üksikult ja eraldivõetuna. Kui kunagi kaaluda päevikute väljaandmist või tõlkimist, siis võiks ka mõelda nende koos avaldamisele.

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liidu Regionaalarengu Fond (Eesti-uurin-gute tippkeskus), ning see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uuri-misprojektiga IUT20-1 „Eesti kirjandus võrdleva kirjandusuurimise paradigmas”.

Käsikirjad

Stackelberg, Anna Sophie von. Tagebuch einer Reise, 1797–1799. (Koopia Dorothee von Hellermanni eravalduses.)

Stackelberg, Gustav Adolf von. Tagebuch des Freiherrn Gustav von Stackel-berg, 1798. EAA.1862.1.479.

Kirjandus

Black, Jeremy 2003. France and the Grand Tour. Houndmills–Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Bl an c k e n h a g e n, Justus 1995. Tagebuch des Superintendenten in Reval Justus Blanckenhagen, 1657–1713. Nach seinen eigenhändigen Aufzeichnungen herausgegeben von Johann Karl von Schroeder. Wedemark-Elze: Hirschheydt.

B u z a r d, James 2002. The Grand Tour and after (1660–1840). – The Cambridge Companion to Travel Writing. Toim Peter Hulme, Tim Youngs. Cambridge: Cambridge University Press, lk 37–52.

C h a n e y, Edward 1998. The Evolution of the Grand Tour. Anglo-Italian Cultural Relations since the Renaissance. London–Portland: Frank Cass.

D i c k i n s o n, Sara 2007. Women’s travel and travel writing in Russia, 1700–1825. – Women in Russian Culture and Society, 1700–1825. Toim Wendy Rosslyn, Aleksandra Tosi. Houndmills, NY: Palgrave Macmillan, lk 63–82.

F r e d e r i k s e n, Elke 2003. Der Blick in die Ferne. Zur Reiseliteratur von Frauen. – Frauen Literatur Geschichte. Schreibende Frauen vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Toim Hiltrud Gnüg, Renate Möhrmann Suhrkamp (suhrkamp taschenbuch; 3447), lk 147–165.

GHbR = Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil Estland. Im Auftrage des Verbandes des estländischen Stammadels bearbeitet von O. M. von Stackelberg. 3 kd. Görlitz: Verlag für Sippenforschung und Wappenkunde C. A. Starke, 1929–1931.

- Gottzmann, Carola L., Hörner, Petra 2007. Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Berlin–New York: de Gruyter.
- Griep, Wolfgang, Pelz, Annegret 1995. Frauen reisen. Ein bibliographisches Verzeichnis deutschsprachiger Frauenreisen 1700 bis 1800. Bremen: Edition Temmen.
- Hellermann, Dorothee von 2007. Candidatus Pictura. Gottlieb Welté rokokoo- ja klassitsismiajastu kunstnikuna. Candidatus Pictura. Gottlieb Welté als Künstler des Rokoko und Klassizismus. – Maarjamaa rokokoo. Gottlieb Welté (1745/49–1792). Näituse kataloog. Rokoko in Estland. Gottlieb Welté (1745/49–1792). Katalog der Ausstellung. Koost Anne Untera. Tallinn: Kadrioru Kunstimuseum, lk 70–103.
- Herder, Johann Gottfried 1992 [1769]. Journal meiner Reise im Jahr 1769. Historisch-kritische Ausgabe. Herausgegeben von Katharina Mommsen unter Mitarbeit von Momme Mommsen und Georg Wackerl. Stuttgart: Philipp Reclam jun. (Universal-Bibliothek 9793).
- Karo, G., Geyer, M. (toim) 1884. Vor hundert Jahren. Elise von der Reckes Reisen durch Deutschland 1784–86. Nach dem Tagebuche ihrer Begleiterin Sophie Becker. Stuttgart: Spemann.
- Kaur, Kairit 2013. Dichtende Frauen in Est-, Liv- und Kurland, 1654–1800. Von den ersten Gelegenheitsgedichten bis zu den ersten Gedichtbänden. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 11.) Tartu: University of Tartu Press.
- Kaur, Kairit 2014a. Ülevaade Balti naiste lugemis- ja kirjutamiskultuurist kuni 1840. aastani. – Ariadne Lõng, nr 1–2, lk 119–132.
- Kaur, Kairit 2014b. Baltisaksa aadlidaamid pärisorjusest. Kolm häält 18. sajandi lõpust. – Baltisaksa kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. Koost Katre Kaju. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 21 (28).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 80–92.
- Kaur, Kairit (ilmumas). Tagebuch von Anna Christine von Helwig, einer Zeitgenossin von F. G. Stender und E. von der Recke. – Gotthard Friedrich Stender (1714–1796) und die Aufklärung im Baltikum im Europäischen Kontext. Toim Mära Grudule. Riga.
- Koloch, Sabine 2011. Kommunikation, Macht, Bildung. Frauen im Kulturprozess der Frühen Neuzeit. Berlin: Akademie Verlag.
- Krook, Anna Helena von 1786. Briefe einer reisenden Dame aus der Schweiz. Straßburg.
- Kross, Jaan 2008. Keisri hull. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Maarjamaa rokokoo. Gottlieb Welté (1745/49–1792). Näituse kataloog. Rokoko in Estland. Gottlieb Welté (1745/49–1792). Katalog der Ausstellung. Koost Anne Untera. Tallinn: Kadrioru Kunstimuseum, 2007.
- Martens, Wolfgang 1975. Leserezepte fürs Frauenzimmer. Die Frauenzimmerbibliotheken der deutschen Moralischen Wochenschriften. Frankfurt am Main: Buchhändler-Vereinigung.
- Pelz, Annegret 1993. Reisen durch die eigene Fremde. Reiseliteratur von Frauen als autobiographische Schriften. Weimar–Köln–Wien: Böhlau.
- Plath, Ulrike 2014. Vaikus „majas”. Majaisand, valitseja ja kultuurideülene ühiselu Baltimaade ökonoomilises kirjanduses 1750–1850. – Autogenees ja ülekanne. Moodsa kultuuri kujunemine Eestis. Koost Rein Undusk. (*Collegium litterarum* 25.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 26–60.

- Polli, Kadi 2015. Dresdeni ja Peterburi vahel. – Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kugelgenid. Artist twin brothers von Kugelgen. Koost K. Polli. Tallinn: Eesti Kunstmuuseum, lk 12–30.
- Posselt, Franz Ludwig 1795. Apodemik oder die Kunst zu reisen. Ein systematischer Versuch zum Gebrauch junger Reisenden aus den gebildeten Ständen überhaupt und angehender Gelehrten und Künstler insbesondere. Erster Band. Leipzig: in der Breitkopfischen Buchhandlung.
- Recke, Elisa von der 2015. Ühe balti aadlidaami südamelood (katkend). Tlk Anneliis Rea. – Akadeemia, nr 5, lk 881–885.
- Robinson, Jane (koost) 2001. Unsuitable for Ladies. An Anthology of Women Travellers. Oxford: Oxford University Press.
- Scheitler, Irmgard 1999. Gattung und Geschlecht. Reisebeschreibungen deutscher Frauen 1780–1800. Tübingen: Niemeyer.
- Schwarz, Sophie 1791. Briefe einer Curländerinn. Auf einer Reise durch Deutschland. Zwei Theile. Berlin: bey Friedrich Vieweg, dem älteren.
- Taterka, Thomas 2014. Rahvas ja rahvad. Lätlastele ja eestlastele suunatud saksa rahvalgustuse põhijooni Vene Läänemere-provintside Liivi-, Kura- ja Eestimaal (1760–1840). – Baltisaksa kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. Koost Katre Kaju. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 21 (28).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 17–67.
- Wilhelmi, Anja 2008. Lebenswelten von Frauen der deutschen Oberschicht im Baltikum (1800–1939). Eine Untersuchung anhand von Autobiographien. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Wistinghausen, Henning von 1995. Die Kotzebue-Zeit in Reval. Im Spiegel des Romans „Dorothee und ihr Dichter“ von Theophile von Bodisco. Tallinn.

Eine Reise, zwei Tagebücher. Über die Europa-Reise Anna Sophie und Gustav von Stackelbergs in den Jahren 1797–1799

Stichwörter: deutschbaltisch, Genderforschung, Reisen, 18. Jahrhundert, Tagebücher, Romantik

1797–1799 führte eine Europareise Gustav und Sophie von Stackelberg, zwei Adlige aus Estland, nach Deutschland, Österreich und in die Schweiz. Das eigentliche Reiseziel – Italien – konnte wegen Besetzung durch napoleonische Truppen nicht besucht werden. Während der Reise haben beide Ehepartner separat ein Tagebuch geführt. Dies gibt Gelegenheit, dieselbe Reise aus zwei verschiedenen Blickwinkeln bzw. aus männlicher und weiblicher Perspektive zu beobachten. Das Tagebuch der Frau ist wesentlich umfangreicher. Es setzt schon fast am Anfang der Reise an, für die Frau war die Fahrt von Anbeginn bis zum Ende ein Abenteuer. Das Tagebuch des Mannes ist viel kürzer, es beginnt erst in der Nähe von Dresden und schließt in Königsberg. Entsprechend ihren *Gender*-Rollen zeichnet der Mann seine Reise als *grand tour*/Bildungsreise, die Frau vordergründig als eine Kurreise (verborgene Bildungsreise). Im Tagebuch des Mannes findet man Beschreibungen verschiedener technischer Verfahren, oft begleitet mit kleinen illustrierenden Zeichnungen. Die Frau führte ein Skizzenbuch, in dem sie vor allem malerische Landschaften und Kompositionen mit Menschen abbildete. Die finanzielle Seite der Reise und die wirtschaftliche Lage der besuchten Länder kommen deutlicher im Tagebuch des Mannes zum Ausdruck. Von der Frau erfährt man dafür

wesentlich mehr über Begegnungen mit Menschen, auch gedenkt sie ihrer Kinder, während der Mann sie (bewusst) kaum erwähnt (es passt nicht ins Modell). Auch über ihren Partner sprechen sie unterschiedlich. Der Mann sagt meistens „wir“, nur ein paar Mal spricht er von „meinem Weibchen“, die Frau bleibt oft unsichtbar. Die Frau spricht oft von „meinem Mann“, sie definiert sich mehr über die Zugehörigkeit zu ihrem Gatten, dieser Mann wird dennoch als eigenständige Person sichtbar. Verbindend für das Paar sind ihr Interesse für die Kunst und die Liebe für malerische, romantische, erhabene Landschaften und Bauten (gotische Kathedralen). Die Reise war ein gemeinsamer Höhepunkt ihres Lebens.

Kairit Kaur (geb. 1978), PhD, wissenschaftliche Mitarbeiterin am Lehrstuhl für Weltliteratur der Universität Tartu, kairit.kaur@ut.ee